

Adrian Gendera

ORCID: 0000-0002-9796-576X

Dzieje zanikania. Cmentarze ewangelickie z Osiecznej i okolicy po 1945 roku¹

Streszczenie: Artykuł prezentuje dzieje cmentarzy poewangelickich z terenu byłej parafii ewangelicko-unijnej w Osiecznej po 1945 r. (głównie w okresie PRL). Był to czas nacjonalizacji, eksploatacji, dewastacji i zapomnienia. Lata późniejsze (po 1989) i stan obecny są wspomniane pokrótce (upamiętnienie i uporządkowanie). W tekście dominują dzieje nekropolii osieckiej (zachowane źródła). Cmentarze, w przeciwieństwie do nieruchomości czy gruntów parafialnych, po 1945 r. nigdy nie znalazły trwałego, nowego sposobu użytkowania. Pozostały mieniem poewangelickim niezagospodarowanym i niknącym.

Słowa kluczowe: cmentarz ewangelicki, nacjonalizacja mienia, mienie poewangelickie.

Summary: A Vanishing History: United Protestant Cemeteries in Osieczna and Vicinity after 1945. The article presents the history of post-evangelical cemeteries in the area of the former Evangelical-Union Church Parish in Osieczna after 1945 (mainly in the times of the People's Republic of Poland). It was a time of nationalization, exploitation, devastation and oblivion. Later years (after 1989) and the present state are briefly mentioned (commemoration and arrangement). The text is dominated by the history of the Osieczna necropolis (preserved sources). After 1945, cemeteries, unlike real estate or parish lands, never found a permanent new use. They remained an undeveloped and vanishing post-evangelical property.

Keywords: evangelical cemetery, nationalization of property, post-evangelical property.

Cmentarze ewangelickie od kilku stuleci współtworzą krajobraz kulturowy i religijny ziem polskich, w tym obszaru Wielkopolski. Świadczą o bytności pojedynczych ludzi i rodzin, stosunkach etnicznych, instytucjach wyznaniowych czy wydarzeniach z przeszłości danego terenu. Nierzadko są również świadectwem minionej sztuki funeralnej i architektury. Z tych racji stają się one (wraz z ich archiwaliaми np. księgi cmentarne), przedmiotem badań i działań społecz-

¹ Artykuł powstał w oparciu o pracę magisterską Autora (IH UW, 2019).

nych. Podejmują je przedstawiciele świata nauki, genealodzy, regionaliści i społecznicy. Dowodzą tego publikacje², strony internetowe (także w mediach społecznościowych)³ czy inicjatywy społeczne⁴ (stowarzyszenia, społeczni opiekunowie zabytków) podejmowane w celu ratowania, ochrony i popularyzacji dawnych nekropolii.

Niniejszy artykuł prezentuje wyniki badań, których przedmiotem są dzieje cmentarzy ewangelickich z terenu byłej parafii⁵ ewangelicko-unijnej z Osiecznej (Wielkopolska) po 1945 r. Cmentarze, które po tej dacie stały się mieniem państwowym, niezagospodarowanym⁶ (zapomnianym, dewastowanym), a częściowo uporządkowanym i upamiętnionym dopiero w pierwszej dekadzie XXI w. Historia najnowsza tych miejsc nie została jak dotąd zbadana. Poniższa

² P. Fijałkowski, *Wiejskie cmentarze ewangelickie na południowo-zachodnim Mazowszu*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1992, R. 40, nr 2, s. 195–209; M. Burak, H. Okólska, *Cmentarze dawnego Wrocławia*, Wrocław 2007; A. Białkowski, P. Wypych, *Kamienie pamięci. Pamięć kamieni. Cmentarze ewangelickie województwa łódzkiego*, Łódź 2011; A. Rydzewska, *Zabytkowe cmentarze ewangelickie północnej Wielkopolski*, Poznań 2012; *Ziemia skrywa kości. Zapomniane krajobrazy pamięci – cmentarze protestanckie w Wielkopolsce po 1945 roku*, tom pokonferencyjny, pod red. J. Kołackiego, I. Skorzyńskiej, Poznań 2017; M. Fabiszak, A. W. Brzezińska, *Cmentarz. Park. Podwórk. Poznańskie przestrzenie pamięci*, Warszawa 2018; M. Zawila, *Dziedziczyenie przedwojennych cmentarzy na terenach postmigracyjnych Polski*, Kraków 2019.

³ <http://www.cmentarzeewangelickie-lodzkie.pl/> [dostęp: 20.05.2020], <https://www.facebook.com/cmentarze.mazowska>, [dostęp: 20.05.2020], <https://www.facebook.com/LapidariaZapomnianecmentarzewielkopolski/> [dostęp: 20.05.2020], <https://www.facebook.com/RatujacPamiec/> [dostęp: 20.05.2020]

⁴ Strona Społecznego Komitetu Renowacji Cmentarzy Olenderskich w Gminie Nekla, <http://oledry.nekla.pl/> [dostęp: 18.05.2020], Społeczny Opiekun Zabytków [Poznań], <https://www.facebook.com/ochronazabytkow/> [dostęp: 19.05.2020], Stowarzyszenie Regionalna Grupa Historyczna „Schondorf”, <http://www.schondorf.pl/> [dostęp: 19.05.2020].

⁵ Historia protestantyzmu w Osiecznej sięga pierwszej połowy XVI w. Na temat parafii, zob. A. Taube, *Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde Storchnest*, Storchnest 1899; S. Jędraś, *Osieczna i jej dzieje*, Osieczna 2013; D. Czwojdrak, *Duchowni ewangelicy w Osiecznej w XVII–XX w.*, „Zeszyty Osieckie (dalej: ZO)” 2013, nr 21, s. 25–31; A. Gendera, *Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde Starchnest pastora Alberta Taubego jako dzieło do poznania historii osieckiej gminy ewangelickiej*, „Rocznik Leszczyński” 2018, nr 18, s. 73–81.

⁶ Na temat mienia poewangelickiego z Osiecznej (świątynia, dom towarzystw, dom pastora, szpital–przysiółek, grunty parafialne, ruchomości kościelne) trwale zagospodarowanego dla nowych – świeckich i kościelnych (rzymskokatolickich) – celów po II wojnie światowej, patrz: A. Gendera, *Dzieje zagospodarowania mienia poewangelickiego w Osiecznej po 1945 r.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2019, nr 67(4), s. 507–522.

praca wypełni ten brak w stopniu, na który pozwala zachowana baza źródłowa. Na podstawie archiwaliów i nielicznej literatury zaprezentowana zostanie osiecka nekropolia. Natomiast dzieje innych cmentarzy (wiejskich) przedstawione zostaną w stopniu podstawowym, co warunkuje brak źródeł archiwalnych ich dotyczących (nie licząc pojedynczych wzmianek). W tym przypadku oparto się zatem na wizji lokalnej autora i skromnej literaturze (E. Frankiewicz, D. Czwojdrak, S. Jędraś). Nie pominięto także wyżej wskazanych „pojedynczych wzmianek” w dokumentach archiwalnych⁷.

Powojenny los badanych nekropolii wpisuje się w dzieje większości cmentarzy protestanckich z terenu Wielkopolski (i nie tylko). Po 1945 r. przeważnie uległy one dewastacji, nacjonalizacji i zapomnieniu, co był konsekwencją ucieczki większości wyznawców (przeważnie Niemcy) na początku 1945 r. i wyludnienia parafii, niewielkiej liczby polskich i pozostałych na miejscu niemieckich protestantów (starsi, chorzy, małżeństwa mieszane i in.). Większość nekropolii nie była już potrzebna do celów grzebalnych (brak wiernych)⁸, a ich ewentualne utrzymanie byłoby kłopotliwe dla nielicznych wspólnot parafialnych przynależnych do działających w powojennej Polsce Kościołów: Ewangelicko-Augsburskiego, Ewangelicko-Reformowanego czy Metodystycznego. Po zakończeniu działań zbrojnych mienie powojskie, w tym cmentarze, zajmowane było przez polską administrację (zarząd tymczasowy, później nacjonalizacja) czy kościelną (w Poznańskim przeważnie katolicką, choć nie zawsze). Regulowane było aktami prawnymi, w tym ustawą z 4 lipca 1947 r.⁹ i kolejnymi, które traktowały o cmentarzach

⁷ Zob. E. Frankiewicz, *Osieczna. Zarys historyczny*, maszynopis, Opole 1986, s. 100; D. Czwojdrak, *Ewangelickie cmentarze i kaplice grobowe w Gminie Osieczna – stan zachowania*, „ZO” 2011, nr 19, s. 34–41; S. Jędraś, *Gmina Osieczna*, Leszno 2012; Tenże, *Osieczna i jej dzieje*, Osieczna 2013.

⁸ Według danych z 4 VIII 1973 r. było w województwie poznańskim (bez pow. kaliskiego) 778 nieczynnych nekropolii ewangelickich. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Poznaniu (dalej: AIPN Po), sygn. 15/11, *Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Poznaniu*, 4.08.1973 r.

⁹ Przejęciu na rzecz Skarbu Państwa ulegały dobra parafialne Kościołów ewangelickich działających wcześniej na terenie II RP, a niebędące we władaniu Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego (wg ustawy sukcesor tychże Kościołów) w dniu 31.10.1946 r. *Ustawa z dnia 4 lipca 1947 r. o zmianie dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 25 listopada 1936 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej*, Dz. U. 1947, Nr 52, poz. 272.

w Polsce¹⁰. Zajęcie dóbr, ich polonizację czy katolizację, traktowano jako akt wynagrodzenia czy sprawiedliwości za cierpienia Polaków i Kościoła rzymsko-katolickiego w dobie okupacji niemieckiej a nawet zaborów. Likwidacja cmentarzy protestanckich, zwłaszcza w miastach zniszczonych w wyniku intensywnych walk (np. Poznań), łączyła się także z powojenną odbudową i reorganizacją zabudowy (szersze ulice, przestronniejsze place miejskie, tereny zielone). Tworzono z nich także cmentarze komunalne lub powiększano o ich teren powierzchnię cmentarza katolickiego. Teoretycznie władze winne były pilnować, aby tereny likwidowanych nekropoli nie przekształcano w targowiska czy miejsca rozrywki. W praktyce wyglądało to jednak inaczej (przykład osieckiej stacji paliw CPN, o której mowa w dalszym tekście). Kilkakrotnie w dobie PRL-u (lata 60. i 70. XX w.) podjęto ogólnokrajowe działania inwentaryzacyjne i porządkowe niefunkcjonujących nekropoli. Mimo podjętych działań stan wielu z nich nie uległ jednak wydatnej poprawie. Ich los nie był bowiem szczególnie ważny dla władz lokalnych i polskich społeczności. Pamięć o tragicznej niemieckiej okupacji była bowiem długo żywa. Sytuacja zaczęła zmieniać się po 1989 r. Kraj otwierał się w stronę Zachodu, a do Polski umożliwiono wjazd większej liczbie niemieckojęzycznych turystów, w tym byłym mieszkańcom. Od wojny upłynęło też kilka dziesięcioleci i nowe pokolenia inaczej – bez wojennych urazów – spoglądały na ponemieckie dziedzictwo¹¹.

Cmentarz w Osiecznej

Niewielka miejscowość Osieczna (nieco ponad 2000 mieszkańców) znajduje się na terenie województwa wielkopolskiego. Malowniczo położona wśród wzgórz morenowych i nad brzegiem Jeziora Łoniewskiego, ma bogatą historię. Prawa miejskie otrzymała Osieczna ok. 1370 r. Do pierwszej połowy

¹⁰ Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 roku o cmentarzach i chowaniu zmarłych, Dz. U. 1959, nr 11, poz. 62; Ustawa z dnia 6 lipca 1972 roku o zmianie ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych, Dz. U. 1972, nr 27, poz. 194; Ustawa z dnia 14 lipca 1961 roku o gospodarce terenami w miastach i osiedlach, Dz. U. nr 32, poz. 159. Zob. także: K. Białycki, *Działania władz wobec cmentarzy ewangelickich w Wielkopolsce w latach 1945–1989*, [w]: *Ziemia skrywa kości. Zapomniane krajobrazy pamięci – cmentarze protestanckie w Wielkopolsce po 1945 roku*, pod red. J. Kołackiego, I. Skorzyńskiej, Poznań 2017, s. 135.

¹¹ AIPN Po, Urząd Wojewódzki w Poznaniu [1945] 1973–1998, sygn. 11/15, *Nieruchomości b. gminy ewang. w Osiecznej*, 23.03.1948 r. *Tamże*, sygn. 38/37, *Komenda Milicji Obywatelskiej województwa łódzkiego. Wydział ogólny*, 17.04.1963 r. K. Białycki, *Działania władz wobec cmentarzy ewangelickich...*, s. 133–143.

XX w. zamieszkiwali w niej przedstawiciele trzech wyznań: rzymskokatolickiego, ewangelickiego i mojżeszowego. Po dwóch ostatnich nie pozostały do dziś zbyt liczne ślady kultury materialnej. Jednym z przykładów zachowanego jeszcze świadectwa przeszłości jest cmentarz poewangelicki¹².

Fot. 1. Kaplica pogrzebowa na b. osieckim cmentarzu ewangelickim (2019). Fot. A.G.

Według Norberta Dudziaka (podaje za Edwardem Frankiewiczem) miejski cmentarz ewangelicki w Osiecznej miał zostać założony w 1793 r., przez co jego powstanie mogło wiązać się z katastrofalnym pożarem miasta w dniu 8 maja 1793 r. i późniejszą odbudową osady. Dowodów na to jednak nie ma (brak archiwaliów). Przyjmuje się zatem, iż cmentarz ten powstał w drugiej połowie XVIII w. i służył lokalnej społeczności ewangelickiej do około 1945 r.¹³.

Nekropolia znajduje się w „klinie” między drogami wyjazdowymi z Osiecznej do Leszna i Łoniewa. Jej powierzchnia była różnie szacowana.

¹² <http://osieczna.pl/> [dostęp: 01.06.2020].

¹³ A. Taube, *op. cit.*, s. 15. N. Dudziak, *Osieczna – cmentarz miejski poewangelicki*, „ZO” 1998, nr 6, s. 29.

W zależności od źródła (szacunku), miała wynosić od 1 do 1,8 ha¹⁴. Niewiele wiadomo na temat dawnego wyglądu cmentarza. Nie zachowały się lub pozostają dotychczas nieznane jakiegokolwiek zdjęcia obrazujące teren. Pastor Albert Taube (1853–?) podaje, że w 1837 r. był to piękny cmentarz porośnięty wysokimi lipami¹⁵. Według Norberta Dudziaka układ alei i drózek miał być nieregularny. Po 1945 r. całość terenu była jeszcze ogrodzona metalową siatką rozciągniętą pomiędzy murowanymi filarami. Na teren nekropolii prowadziła brama wjazdowa¹⁶. Znajdowała się ona od strony miasta, przy drodze z Osiecznej do Łoniewa¹⁷. Na mocy wspomnianej już ustawy z 4 lipca 1947 r. teren ten stał się własnością Skarbu Państwa. Władze lokalne z Osiecznej nie ubiegały się o przyznanie go miastu w zarząd i użytkowanie. Dla celów grzebalnych wystarczył wówczas miejscowy cmentarz katolicki¹⁸. Nekropolia pozostała obszarem niezagospodarowanym.

W drugiej połowie lat czterdziestych XX w. władze miejskie Osiecznej starały się przeciwdziałać rozkradaniu i niszczeniu ogrodzenia cmentarza. Burmistrz Jan Grzesiewski w ogłoszeniu z dnia 10 października 1947 r. zwracał uwagę na wydany wcześniej zakaz rozbierania wspomnianego ogrodzenia. Takie postępowanie nazwał „pospolitą kradzieżą” a winowajcę „szkodnikiem”. Zaznaczył, iż winni zostaną pociągnięci do odpowiedzialności karnej i finansowej (zapłata za całe dotychczasowe uszkodzenia), a obywatele winni informować go lub Milicję Obywatelską o faktach dotyczących kradzieży¹⁹. Przytoczone źródło wskazuje na postępowanie niektórych mieszkańców Osiecznej

¹⁴ 1 ha podaje plan zagospodarowania przestrzennego Osiecznej z 1963 r.: Archiwum Państwowe w Lesznie (dalej: APL), Wojewódzkie Biuro Planowania Przestrzennego w Lesznie (702), sygn. 297, *Plan ogólny zagospodarowania przestrzennego. Osieczna 1963 r.*, s. 37; 1, 45 ha wskazują dane Urzędu Wojewódzkiego w Poznaniu: AIPN Po, Urząd Wojewódzki w Poznaniu [1945] 1973–1998, sygn. 15/11, *Wykaz cmentarzy wyznaniowych na terenie woj. poznańskiego. Stan na dzień 30.03.1970 r.*, 1970 r.; 1, 5 ha za: D. Czwojdrak, *Ewangelickie cmentarze...*, s. 36; 1,8 ha za: N. Dudziak, *Osieczna – cmentarz miejski poewangelicki*, „ZO” 1998, nr 6, s. 29 oraz Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Poznaniu Delagatura w Lesznie (dalej: WUOZPDL), karta ewidencyjna cmentarza, *Osieczna*, b. sygn.

¹⁵ A. Taube, *op. cit.*, s. 15.

¹⁶ N. Dudziak, *op. cit.*, s. 29.

¹⁷ Na podstawie wizji lokalnej autora, 31.08.2018 r.

¹⁸ AIPN Po, Urząd Wojewódzki w Poznaniu [1945] 1973–1998, sygn. 19/15, *Nieruchomości b. gminy ewang. w Osiecznie*, 23.03.1948 r.

¹⁹ APL, Akta miasta Osieczna (23), sygn. 589, *Ogłoszenie*, 10.10.1947 r.

lub okolicy. Zaborem mienia poniemieckiego próbowali zdobyć budulec (cegłę) lub elementy metalowe (siatka ogrodzenia) dla własnych celów budowlanych. Zachowało się jedno świadectwo ujęcia i przeprowadzenia postępowania przygotowawczego wobec „szkodnika” rozrywającego ogrodzenie cmentarza. Burmistrz J. Grzesiewski (5 II 1949) poinformował komendanta lokalnej MO o fakcie niszczenia siatki cmentarza przez jedną z mieszkańek Osiecznej. Wiadomość ta miała pochodzić od świadka, którym był jeden z pracowników osieckiego Zarządu Miejskiego²⁰. Następnie, 25 marca 1949 r. burmistrz zwrócił się do Sądu Grodzkiego w Lesznie z wnioskiem o zasądzenie złapanej kobiecie kary (odszkodowania) za zniszczony płot w wysokości 166.660 zł. Do pisma miał zostać dołączony kosztorys naprawy (niezachowany)²¹.

Władze miejskie chroniły ogrodzenie nekropolii korzystając jednocześnie z zasobu kamieniarskiego cmentarza. Pismo burmistrza Osiecznej Ignacego Talarczyka (14 XI 1945) skierowane do Michała Boksia, właściciela leszczyńskiego przedsiębiorstwa rzeźbiarsko-kamieniarskiego, wskazuje na zakup przez firmę płyt nagrobnych z cmentarza ewangelickiego w Osiecznej za sumę 6000 zł²². Z nagrobków poewangelickich zakład miał też wykonać – na zlecenie Zarządu Miejskiego z Osiecznej – pomniki „dla rozstrzelanych Obywateli²³ [miasta – uw. aut. A.G.] i poległych żołnierzy polskich” (I wojna światowa, powstanie wielkopolskie)²⁴. Firma wykonała także nagrobki dla jedenastu poległych i pochowanych w Osiecznej żołnierzy Armii Czerwonej (1660 zł). Była to realizacja polecenie Starosty Powiatowego (rzeczywistym zleceniodawcą radziecka komendantura wojenna z Leszna), które obligowało zarządy miejskie i gminne do sprawienia nagrobków i należytej opieki nad nimi. Zleceniobiorcą, poprzez starostwo leszczyńskie i poszczególne zarządy był również zakład

²⁰ APL, *Do Komendanta Milicji Obywatelskiej w Osiecznej*, 5.02.1949 r.

²¹ APL, *Do Sądu Grodzkiego w Lesznie*, 23.03.1949 r.

²² APL, Akta miasta Osieczna (23), sygn. 683, *Do Obywatela Boksia Michała w Lesznie*, 14.11.1945 r.

²³ 21 X 1939 r. na osieckim rynku zostali rozstrzelani przez niemieckiego okupanta trzech obywatele miasta – Stanisław Głowacz (ur. 21 IV 1920), Henryk Juchniewicz (ur. 10 X 1917), Jan Stelmaszyk (ur. 28 XI 1910). S. Jędraś, *Osieczna i jej dzieje*, Osieczna 2013, s. 119–121.

²⁴ APL, Akta miasta Osieczna (23), sygn. 683, *Do Zarządu Miejskiego w Osiecznie*, 13.07.1946 r.; APL, Akta miasta Osieczna (23), sygn. 683, *Do Zarządu Miejskiego w Osiecznie*, 9.01.1947 r.

M. Boksia²⁵. Zadbane groby miały być bowiem wyrazem szacunku dla żołnierzy poległych za wolność Polski i według władz radzieckich Polacy winni o nie zadbać i wystawić na własny koszt²⁶. Według relacji Lidii Nowak również niektórzy mieszkańcy Osiecznej mieli ponoć przywłaszczyć sobie ponemieckie nagrobki, które po przeszlifowaniu powtórnie wykorzystywano²⁷. W dobie powojennej niechęci do Niemców i panującej biedy nie dziwi fakt używania nagrobków niemieckich czy ewangelickich do innych celów, choć z dzisiejszej perspektywy wydaje się to niewłaściwe (szacunek do miejsc pochówku i przedmiotów zabytkowych, jak np. nagrobki z XIX w.).

Archiwalia wskazują, iż jeszcze w 1965 r. władze miejskie zezwalały na wywóz gruzu z terenu nekropolii²⁸. Jego pochodzenie nie jest znane (elementy cmentarza lub kaplicy pogrzebowej czy składowane odpady). Być może miało to związek z rozważaniami na temat ponownego otwarcia cmentarza poewangelickiego w Osiecznej jako komunalnego i grzebania tam zmarłych. Miejscowy proboszcz, ksiądz Alfons Urban (1891–1971), zgłosił władzom miejskim wiosną 1965 r., iż wolne miejsca na cmentarzu katolickim zostały już prawie wyczerpane. W związku z czym proponował poszerzyć cmentarz katolicki lub (przypuszczalnie) założyć nowy w innym miejscu. Pismem z 4 maja 1965 r. Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Lesznie, wskazało Zarządowi Miejskiemu w Osiecznej sposób postępowania w przypadku realizacji planu otwarcia cmentarza jako komunalnego²⁹. Ostatecznie sprawa cmentarza komunalnego nie została zrealizowana. Nie założono również nowego cmentarza katolickiego. Powodem rezygnacji miał być plan zagospodarowania przestrzennego miasta, w którym nie przewidywano takiej inwestycji. Argumentowano także, że realizacja byłaby szkodliwa dla ekonomii miasta³⁰. Nie wiadomo czy był to rzeczywisty powód³¹.

²⁵ APL, Akta miasta Osieczna (23), sygn. 660, *Starostwo Powiatowe w Lesznie*, 19.10.1945 r.

²⁶ APL, Akta miasta Osieczna (23), sygn. 660, *Do zarządów Miejskich i gminnych*, 11.01.1946 r.

²⁷ Relacja Lidii Nowak, 7.12.2018 r., wywiad przeprowadził Adrian Gendera, Osieczna.

²⁸ APL, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Osiecznej (267), sygn. 35, *Protokół 3/1965*, 17.08.1965 r.; APL, sygn. 35, *Protokół 4/1965*, 10.09.1965 r.

²⁹ APL, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Osiecznej (267), sygn. 171, *Prezydium Miejskiej Rady Narodowej Osieczna*, 4.05.1965 r.

³⁰ APL, sygn. 171, *Biuro parafialne*, 4.05.1965 r.

³¹ Jeden z obecnych mieszkańców miasta wskazał na możliwy opór społeczny lub proboszcza wobec pomysłu grzebania Polaków wśród Niemców. Dotychczas nie odkryto archiwaliów

Dwa lata później (1967) na terenie przylegającym do cmentarza poewangelickiego wybudowano stację paliw CPN³². W tym celu w 1966 r. planowano rozebrać część ogrodzenia cmentarnego. Miał to być czyn społeczny pracowników GS Osieczna. Z winy Spółdzielni prace te przeciągnęły się i przynajmniej do lipca 1967 r. nie zostały wykonane³³. Ostatecznie część ogrodzenia rozebrano, a CPN przejął na swoje potrzeby także była kaplica pogrzebowa (koniec XIX w.)³⁴ znajdującą się na cmentarzu. Zaadaptowano ją na magazyn podręczny stacji³⁵.

Dnia 26 września 1970 r. Wydział Budownictwa, Urbanistyki i Architektury Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Lesznie, po dokonanej wcześniej (22 IX 1970) wizji lokalnej, wydał decyzję o rozbiórce powyższej kaplicy cmentarnej. Decyzji tej jednak nie wykonano (brak danych o przyczynie) i budowla, choć prawie w ruinie, przetrwała do czasów współczesnych³⁶. Można przypuszczać, iż kaplica zachowała się, gdyż zaniechano tworzenia wspomnianego wcześniej cmentarza komunalnego, w ramach którego planowano wzniesić w innym miejscu nowy świecki dom pogrzebowy³⁷.

W długim okresie powojennym (kilka dziesięcioleci) osiecki cmentarz poewangelicki był również zaśmiecany i ogólnie zaniedbany. W 1981 r. zwrócił na to uwagę Wojewódzki Konserwator Zabytków z Leszna. Wezwał naczelnika Miasta i Gminy Osieczna do podjęcia natychmiastowych działań porządkowych i poinformowania o ich rezultacie³⁸. Już wcześniej (1979) nekropolia

na ten temat – uw. aut. A.G.

³² S. Jędraś, *Osieczna...*, s. 454.

³³ APL, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Osiecznej (267), sygn. 76, *Sprawozdanie*, 29.07.1966 r.; APL, sygn. 77, *Protokół* 48/67, 11.02.1967 r.

³⁴ Wykonana z cegły, bez tynku zewnętrznego. Posiadała owalne i prostokątne otwory okienne oraz tablicę pamiątkową nad wejściem (zaginęła). Naroża były najprawdopodobniej zwieńczone sterczynami (zachowane tam wzmocnienia muru). W ocenie J. Juchniewicza budowla przypominała zachowaną do dziś i odrestaurowaną kaplicę grzebalną przy pałacu w pobliskim Drzeczku. D. Czwojdrak, *Cmentarze ewangelickie...*, s. 37; Relacja Józefa Juchniewicza, 7.12.2018 r., wywiad przeprowadził Adrian Gendera, Osieczna.

³⁵ N. Dudziak, *op. cit.*, s. 29.

³⁶ APL, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Osiecznej (267), sygn. 171, *Decyzja o rozbiórce obiektu*, 26.09.1970 r.

³⁷ AIPN Po, Urząd Wojewódzki w Poznaniu [1945] 1973–1998, sygn. 19/25, b.t., 14.10.1970 r.

³⁸ APL, Urząd Wojewódzki w Lesznie (696), sygn. 3877, *Obywatel Naczelnik Miasta i Gminy Osieczna*, 27.05.1981 r.

była bowiem uznana za obiekt zabytkowy, godny zachowania i ochrony na równi z innymi zabytkami miasta³⁹. Praktyka wskazuje, że dla władz lokalnych nie była to jednak kwestia priorytetowa i zapewne dlatego przyzwalano na dalsze zarastanie i nieuporządkowanie terenu. Dopiero w 2007 r., staraniem Towarzystwa Ziemi Osieckiej, dawny cmentarz został uporządkowany i upamiętniony. Utworzono wówczas lapidarium składające się z ocalałych płyt nagrobnych, które oczyszczono i ustawiono półkolem w jednym miejscu (dotychczas leżały rozrzucone na terenie cmentarza). Postawiono także dwie dwujęzyczne (język polski i niemiecki) tablice informujące o historii miejsca. Lapidarium znajduje się niedaleko jedynej zachowanej do dziś kwatery grzebalnej. Spoczęli w niej członkowie rodu Heydebrandt und der Lasa (ostatni niemieccy właściciele dóbr osieckich): Tassilo von Heydebrandt u. d. Lasa (zm. 27 VII 1899), Heinrich von Heydebrandt u. d. Lasa (zm. 17 II 1924), Hedwig von Matuschka (zm. 27 I 1917) i Giseli Marii von Heydebrandt u. d. Lasa (zm. 20 III 1895)⁴⁰.

Ostatnie – pewne co do nekropolii – pochówki na cmentarzu ewangelickim w Osiecznej miały miejsce w 1945 r. Dnia 25 stycznia 1945 r. (dwa dni przed zajęciem miasta przez Armię Czerwoną) pochowano na nim dwudniowe dziecko, Klause Steinbardta (ur. 23 I 1945, Steinfeld⁴¹). Zmarł on w trakcie ucieczki rodziny przed zbliżającym się frontem⁴². Po zajęciu miasta przez wojska radzieckie (27 I 1945) pochowano na nim także pięciu poległych w Osiecznej żołnierzy Wehrmachtu (bez trumien i bez jakiegokolwiek upamiętnienia miejsca spoczynku)⁴³. Zapisy o pogrzebach trzech ewangelików w 1946 r. nie wskazują cmentarza (katolicki czy ewangelicki). Być może i te odbyły się na terenie protestanckiej nekropolii, choć dokumenty tego nie precyzują⁴⁴.

Teren byłego cmentarza, w swoim obecnym stanie, niewiele ma wspólnego z jego pierwotną funkcją. Pozbawiony ogrodzenia, porośnięty wysokimi

³⁹ APL, Urząd Miasta i Gminy w Osiecznej (653), sygn. 160, *Osieczna. Wykaz zabytków*, 1979 r.

⁴⁰ D. Czwojdrak, *op. cit.*, s. 36–37. S. Jędraś, *Osieczna...*, s. 454.

⁴¹ Bugaj, pow. ostrowski, Wielkopolska. Wieś znajduje się ok. 84 km na wschód od Osiecznej.

⁴² APL, Akta miasta Osieczna (23), sygn. 669, *Świadectwo pochówku*, 25.01.1945 r.; AIPN Po, Urząd Wojewódzki w Poznaniu [1945] 1973–1998, sygn. 15/11, *Wykaz cmentarzy wyznaniowych na terenie woj. poznańskiego. Stan na dzień 30.03.1970 r.*, 1970 r.

⁴³ APL, Akta miasta Osieczna (23), sygn. 683, *Dotyczy grobu poległych żołnierzy*, 5.04.1945 r.

⁴⁴ APL, Akta miasta Osieczna (23), sygn. 669, *Wykaz aktów zgonów*, 7.06.1946 r. i 19.02.1947 r.

krzewami i drzewami sprawia wrażenie lasu znajdującego się na przedmieściach Osiecznej. Jedynie tablice informacyjne, kaplica, lapidarium, kwatera Heydebrandtów i pamięć mieszkańców (także młodego pokolenia) świadczą o byłym cmentarzu ewangelickim⁴⁵.

Inne cmentarze

Wzmiankowane przez E. Frankiewicza 4 wiejskie cmentarze ewangelickie⁴⁶, leżące na terenie osieckiej parafii ewangelicko-unijnej, znajdowały się w pobliżu wsi Wyciążkowo, Popowo Wonieskie, Witosław oraz na terenie Sulejewa. Nie wiadomo dokładnie kiedy cmentarze te powstały i jak wyglądały. Liczba wytworzonych lub zachowanych archiwaliów jest bowiem niewielka a obecność w literaturze znikoma.

Fot 2. Miejsce b. cmentarza ewangelickiego k. Wyciążkowa (2019). Fot. A.G

Wspólnym ich mianownikiem jest także to, iż nie funkcjonują od drugiej połowy lat czterdziestych XX w.; uległy wówczas nacjonalizacji, zaniedbaniu i zapomnieniu. Ich jedynym „gospodarzem” wydaje się być tylko natura, która

⁴⁵ Wizja lokalna autora, 22.07.2017 r.

⁴⁶ E. Frankiewicz, *Osieczna. Zarys historyczny*, maszynopis, Opole 1986, s. 155.

w szybkim tempie zacierają ślady uczynione niegdyś ludzką ręką. Obecnie są one miejscami porośniętymi przez drzewa, krzewy, zdewastowanymi i w szybkim tempie niknącymi. Jedną kwestią w przypadku tych cmentarzy jest jednakże pewna; do 1945 r. znajdowały się na terenie osieckiej parafii ewangelicko-unijnej i podzieliły jej powojenny los (opuszczenie, likwidacja)⁴⁷. Według danych z 9 lutego 1933 r. cmentarze te nie były własnością Gminy Osieczna⁴⁸. Stanowiły mienie osieckiej parafii (wyjątkiem Witosław) i na mocy ustawy z 4 lipca 1947 r. stały się własnością Skarbu Państwa. Władze lokalne nie były zainteresowane przejęciem ich w zarząd i użytkowanie; nie były bowiem do niczego potrzebne⁴⁹. Pozostały niezagospodarowaną własnością Skarbu Państwa.

Fot. 3. Były cmentarz ewangelicki k. Popowa Wonieskiego (2019). Fot. A.G.

⁴⁷ Więcej na temat powojennego zapomnienia i współczesnego odkrywania dawnych protestanckich cmentarzy, patrz: J. Kołacki, *Ziemia skrywa kości. Zapomniane krajobrazy pamięci – cmentarze ewangelickie w Wielkopolsce po 1945 roku*, Poznań 2016.

⁴⁸ APL, Akta Gminy Osieczna (54), sygn. 98, *Wykaz cmentarzy gminnych*, 09.02.1933 r.

⁴⁹ AIPN Po, Urząd Wojewódzki w Poznaniu [1945] 1973–1998, sygn. 11/15, *Nieruchomości b. gminy ewang. w Osiecznej*, 23.03.1948 r. AIPN Po, Urząd Wojewódzki w Poznaniu [1945] 1973–1998, sygn. 38/37, *Komenda Milicji Obywatelskiej województwa łódzkiego. Wydział ogólny*, 17.04.1963 r.

Na niewielkim wzniesieniu wśród pól, w pobliżu wsi Wyciążkowo, znajdują się pozostałości niedużego cmentarza ewangelickiego. Jego lokalizację ukazuje niemiecka mapa wojskowa typu Messtischblatt z 1944 r. (GPS 51.903805 N, 16.637146 E)⁵⁰. Dariusz Czwojdrak szacuje jego powierzchnię na 350 m². Karta ewidencyjna cmentarza pochodząca z zasobu Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Poznaniu (Delegatura Leszno) podaje powierzchnię 0,15 ha. Cmentarz został założony około połowy XIX w. Znajdowały się na nim płyty nagrobne wykonane z kamienia lub betonu. Jeszcze w 1995 r. widoczny był nagrobek z 1886 r. W 2007 r., staraniem Towarzystwa Ziemi Osieckiej, zachowane pomniki zostały przeniesione do osieckiego lapidarium. W 2011 r. widoczne były jeszcze obramienia grobowe (5), postument z piaskowca i fragment płyty nagrobnej (brak inskrypcji)⁵¹.

Tuż przed wsią Popowo Wonieskie, przy drodze powiatowej 4778P prowadzącej z Drzeczkowa, znajduje się niewielki teren zalesiony. Z trzech stron graniczy on obecnie z polami uprawnymi, a jeden jego bok przylega do powyższej szosy. Niedaleko zagajnika znajduje się charakterystyczny wysoki słup energetyczny, co ułatwia lokalizację dawnej nekropolii. W odnalezieniu może pomóc również niemiecka mapa (Messtischblatt) z 1944 r. oraz dane GPS (51.950931 N, 16.672583 E)⁵². Obecnie obszar ten przypomina dziki i nieuporządkowany las porośnięty dość młodymi drzewami i krzewami. Nie prowadzi do niego żadna oficjalna droga. Dzięki dwujęzycznej (język polski i niemiecki) tablicy informacyjnej, postawionej w 2007 r. przez Towarzystwo Ziemi Osieckiej, można dowiedzieć się o dziejach tego terenu⁵³. Cmentarz popowski został założony na początku XX w. na planie prostokąta. Według Dariusza Czwojdraka jego powierzchnia wynosiła 450 m², a karta ewidencyjna cmentarza z zasobu leszczyńskiej delegatury Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Poznaniu podaje powierzchnię 0,2 ha, co zgadza się z powierzchnią zapisaną w wykazie sporządzonym przez Urząd Wojewódzki w Poznaniu w 1970 r. Jest to druga fundacja cmentarza w pobliżu wsi. Wcześniejszy miał znajdować się na terenie obecnej kaplicy rzymskokatolickiej pw. Św. Maksymiliana Kolbego. Niewiele wiadomo na ich temat. Cmentarz zlokalizowany przy drodze Popowo

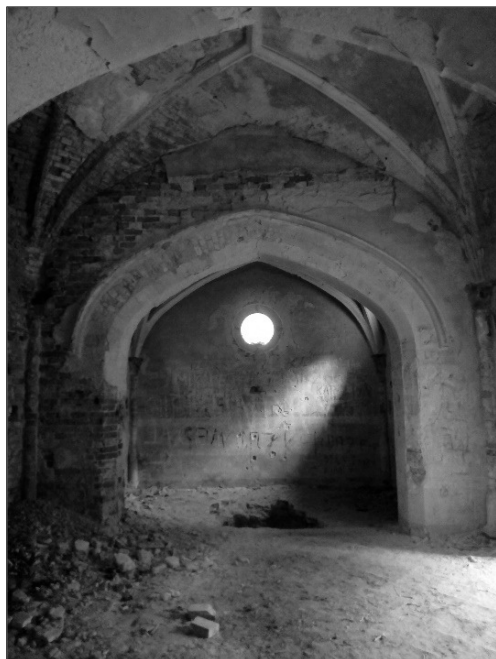
⁵⁰ Messtischblatt, *Leipe*: 4065, 1940, [w]: <http://www.landkartenarchiv.de/> [dostęp: 13.11.2018 r.].

⁵¹ D. Czwojdrak, *op. cit.*, nr 19, s. 37. WUOZPDL, karta ewidencyjna cmentarza, *Wyciążkowo*, b. sygn.

⁵² Messtischblatt, *Storchnest*: 4066, 1944, [w]: <http://www.landkartenarchiv.de/> [dostęp: 13.11.2018 r.].

⁵³ Na podstawie wizji lokalnej autora, 31.08.2017 r.

Wonieskie – Drzeczkowo był ogrodzony, a ostatni pochówek miał miejsce w 1945 r. Później został opuszczony i oddany siłom przyrody. W 2011 r. widoczne były jeszcze obramienia grobów (10), podstawy i postumenty z piaskowca (8) oraz jedna płyta nagrobna wykonana z betonu. Widniał na niej napis: „K. Kretschmer [lekcja nazwiska przypuszczalna] /31.12.1854/ 9.11.1929”. Elementy wykonane z piaskowca nosiły sygnatury śmigiełskich kamieniarzy z początku XX w. „J. Kittel, J. Kittel jr.”⁵⁴.

Fot. 4. Miejsce b. cmentarz ewangelickiego k. Witosławia (2019). Fot. A.G.

Fot. 5. Zdewastowane wnętrze kaplicy grobowej ewangelicko-reformowanego rodu Opitz von Boberfeld z Witosławia (2019). Fot. A.G.

Cmentarz ewangelicki w Sulejewie powstał na początku XX w. Była to niewielka nekropolia o powierzchni 0,2 ha (Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Poznaniu Delegatura Leszno) lub 0,09 ha (Urząd Wojewódzki w Poznaniu). Znajdowała się we wsi przy drodze Górka Duchowna – Popowo Wonieskie (mapa Messtischblatt i GPS 51.955309 N, 16.634459 E). Nie była ogro-

⁵⁴ AIPN Po, Urząd Wojewódzki w Poznaniu [1945] 1973–1998, sygn. 15/11, *Wykaz cmentarzy wyznaczonych na terenie woj. poznańskiego. Stan na dzień 30.03.1970 r.*, 1970 r.; D. Czwojdrak, *Ewangelickie cmentarze...*, s. 37; WUOZPDL, karta ewidencyjna cmentarza, *Popowo Wonieskie*, b. sygn.

dzona. Ostatni pochówek odnotowano w 1945 r. Po wojnie cmentarz pozostawiony został jako teren zielony⁵⁵. Obecnie obszar zadbany; obsiany trawą, granice zaznaczone krzewami, a w centrum umieszczono krzyż i tablicę pamiątkowo-informacyjną⁵⁶.

Na terenie przypałacowego parku w Witosławiu oprócz zachowanej do dziś rodowej kaplicy grobowej, znajdował się niewielki cmentarz ewangelicki. Jego lokalizację wskazuje niemiecka mapa (Messtischblatt) z 1944 roku (51.941837 N, 16.697927 E)⁵⁷. Został założony na początku XX w. przez właścicieli majątku, rodzinę Opitz von Boberfeld. Był fundacją i własnością prywatną przeznaczoną dla niemieckich mieszkańców pobliskiej osady i majątku. Jako miejsce grzebalne służył do 1945 r., gdy wraz z kaplicą uległ dewastacji z rąk żołnierzy Armii Czerwonej. Do początku lat osiemdziesiątych XX w. opiekowały się nim dzieci z pobliskiej szkoły. Później (też lata 80. XX w.) teren został zaorany i zalesiony. W 2010 r. mieszkańcy wsi ponownie uporządkowali teren i postavili pamiątkowy krzyż. Obok niego złożono jedyną zachowaną płytę nagrobną z inskrypcją: „Hier ruht in Gott/Pauline Kurtz/geb. d. 5 Nov. 1873/gest. d. 10 April 1912/Ruhe sanft!“. Ponadto znajdował się tam także postument z sygnaturą kamieniarza: „Bissing/Lissa”⁵⁸.

Podsumowując, powojenny los cmentarzy ewangelickich z Osiecznej i okolicy był ściśle związany z dziejami parafii. Jej wyludnienie (1945) i likwidacja (formalnie 1947), przy jednoczesnym braku większej liczby Polaków wyznania ewangelickiego, uniemożliwiły kontynuowanie dotychczasowych funkcji. Los cmentarzy po 1945 r. różnił się jednak od dziejów innych dóbr poewangelickich (zagospodarowane budowle). Dla znacjonalizowanych cmentarzy nie znaleziono (rzeczywisty brak pomysłu czy potrzeby lub działanie celowe) nowego powojennego przeznaczenia. Pozostały niezagospodarowaną, niszczącą własnością Skarbu Państwa. Na stan ich zachowania wpływały nie tylko powyższe czynniki, ale przede wszystkim stosunek Polaków do Niem-

⁵⁵ Messtischblatt 4065, Leipe 1940, <http://www.landkartenarchiv.de/> [dostęp: 19.11.2017 r.]; AIPN Po, Urząd Wojewódzki w Poznaniu [1945] 1973–1998, sygn. 15/11, *Wykaz cmentarzy wyznaniowych na terenie woj. poznańskiego. Stan na dzień 30.03.1970 r.*, 1970 r.; WUOZPDL, karta ewidencyjna cmentarza, *Sulejewo*. b. sygn.

⁵⁶ Na podstawie wizji lokalnej autora, 2.04.2018 r.

⁵⁷ Messtischblatt 4066, Storchnest 1944, [w]: <http://www.landkartenarchiv.de/> [dostęp: 19.11.2018 r.].

⁵⁸ D. Czwojdrak, *Ewangelickie cmentarze...*, s. 38.

ców, w tym mienia poewangelickiego. Trauma drugiej wojny światowej, połączona z wcześniejszymi doświadczeniami historycznymi Wielkopolski (zabór pruski, powstanie wielkopolskie), były zapewne decydujące w procesie zapomnienia i niszczenia. Nie bez znaczenia była także powojenna bieda, niedostatek materiałów budowlanych, które były istotne w procesie odbudowy zniszczeń i upamiętnienia polskich i radzieckich (Armia Czerwona) ofiar wojny. Zarośnięte, opuszczone i w dużej mierze zniszczone cmentarze przetrwały jednak do XXI w. Był to już zupełnie inny czas niż lata tużpowojenne czy PRL (zagrożenie niemieckim rewizjonizmem jako narzędzie polityki władz polskich). Od wojny minęło kilka dekad, a Polska otwarła się na Zachód (członkostwo w Unii Europejskiej). Osiecki i częściowo popowski cmentarz zostały wówczas (2007) upamiętnione i uporządkowane. Była to inicjatywa miejscowych pasjonatów historii. Dziś cmentarze te są świadectwem dawnych mieszkańców, protestantyzmu, a zwłaszcza trudnej historii XX w., tak niełaskawej dla ludzi, jak i wytworów kultury materialnej.

Bibliografia

A) Źródła

1. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Poznaniu, Urząd Wojewódzki w Poznaniu [1945] 1973–1998, sygn. 11/15, *Nieruchomości b. gminy ewang. w Osiecznie*, 23.03.1948 r.
2. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Poznaniu, Urząd Wojewódzki w Poznaniu [1945] 1973–1998, sygn. 15/11, *Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Poznaniu*, 4.08.1973 r.
3. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Poznaniu, Urząd Wojewódzki w Poznaniu [1945] 1973–1998, sygn. 15/11, *Wykaz cmentarzy wyznaniowych na terenie woj. poznańskiego. Stan na dzień 30.03.1970 r.*, 1970 r.
4. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Poznaniu, Urząd Wojewódzki w Poznaniu [1945] 1973–1998, sygn. 19/15, *Nieruchomości b. gminy ewang. w Osiecznie*, 23.03.1948 r.
5. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Poznaniu, Urząd Wojewódzki w Poznaniu [1945] 1973–1998, sygn. 19/25, b.t., 14.10.1970 r.
6. Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Poznaniu, Urząd Wojewódzki w Poznaniu [1945] 1973–1998, sygn. 38/37, *Komenda Milicji Obywatelskiej województwa łódzkiego. Wydział ogólny*, 17.04.1963 r.
7. Archiwum Państwowe w Lesznie, Akta Gminy Osieczna (54), sygn. 98, *Wykaz cmentarzy gminnych*, 09.02.1933 r.
8. Archiwum Państwowe w Lesznie, Akta miasta Osieczna (23), sygn. 589, *Do Komendanta Milicji Obywatelskiej w Osiecznej*, 5.02.1949 r.
9. Archiwum Państwowe w Lesznie, Akta miasta Osieczna (23), sygn. 589, *Do Sądu Grodzkiego w Lesznie*, 23.03.1949 r.

10. Archiwum Państwowe w Lesznie, Akta miasta Osieczna (23), sygn. 589, *Ogłoszenie*, 10.10.1947 r.
11. Archiwum Państwowe w Lesznie, Akta miasta Osieczna (23), sygn. 660, *Do zarządów Miejskich i gminnych*, 11.01.1946 r.
12. Archiwum Państwowe w Lesznie, Akta miasta Osieczna (23), sygn. 669, *Świadectwo pochówku*, 25.01.1945 r.
13. Archiwum Państwowe w Lesznie, Akta miasta Osieczna (23), sygn. 660, *Starostwo Powiatowe w Lesznie*, 19.10.1945 r.
14. Archiwum Państwowe w Lesznie, Akta miasta Osieczna (23), sygn. 683, *Do Obywatela Boksia Michała w Lesznie*, 14.11.1945 r.
15. Archiwum Państwowe w Lesznie, Akta miasta Osieczna (23), sygn. 683, *Do Zarządu Miejskiego w Osiecznie*, 13.07.1946 r.
16. Archiwum Państwowe w Lesznie, Akta miasta Osieczna (23), sygn. 669, *Wykaz aktów zgonów*, 7.06.1946 r. i 19.02.1947 r.
17. Archiwum Państwowe w Lesznie, Akta miasta Osieczna (23), sygn. 683, *Do Zarządu Miejskiego w Osiecznie*, 9.01.1947 r.
18. Archiwum Państwowe w Lesznie, Akta miasta Osieczna (23), sygn. 683, *Dotyczy grobu poległych żołnierzy*, 5.04.1945 r.
19. Archiwum Państwowe w Lesznie, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Osiecznej (267), sygn. 171, *Prezydium Miejskiej Rady Narodowej Osieczna*, 4.05.1965 r.
20. Archiwum Państwowe w Lesznie, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Osiecznej (267), sygn. 171, *Biuro parafialne*, 4.05.1965 r.
21. Archiwum Państwowe w Lesznie, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Osiecznej (267), sygn. 171, *Decyzja o rozbiórce obiektu*, 26.09.1970 r.
22. Archiwum Państwowe w Lesznie, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Osiecznej (267), sygn. 35, *Protokół 3/1965*, 17.08.1965 r.
23. Archiwum Państwowe w Lesznie, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Osiecznej (267), sygn. 35, *Protokół 4/1965*, 10.09.1965 r.
24. Archiwum Państwowe w Lesznie, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Osiecznej (267), sygn. 76, *Sprawozdanie*, 29.07.1966 r.
25. Archiwum Państwowe w Lesznie, Prezydium Miejskiej Rady Narodowej w Osiecznej (267), sygn. 77, *Protokół 48/67*, 11.02.1967 r.
26. Archiwum Państwowe w Lesznie, Urząd Miasta i Gminy w Osiecznej (653), sygn. 160, *Osieczna. Wykaz zabytków*, 1979 r.
27. Archiwum Państwowe w Lesznie, Urząd Wojewódzki w Lesznie (696), sygn. 3877, *Obywatel Naczelnik Miasta i Gminy Osieczna*, 27.05.1981 r.
28. Archiwum Państwowe w Lesznie, Wojewódzkie Biuro Planowania Przestrzennego w Lesznie (702), sygn. 297, *Plan ogólny zagospodarowania przestrzennego. Osieczna 1963 r.*
29. *Ustawa z dnia 14 lipca 1961 roku o gospodarce terenami w miastach i osiedlach*, Dz. U. nr 32, poz. 159.
30. *Ustawa z dnia 31 stycznia 1959 roku o cmentarzach i chowaniu zmarłych*, Dz. U. 1959, nr 11, poz. 62.
31. *Ustawa z dnia 4 lipca 1947 r. o zmianie dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 25 listopada 1936 r. o stosunku Państwa do Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Rzeczypospolitej Polskiej*, Dz. U. 1947, Nr 52, poz. 272.

32. Ustawa z dnia 6 lipca 1972 roku o zmianie ustawy o cmentarzach i chowaniu zmarłych, Dz. U. 1972, nr 27, poz. 194.
33. Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Poznaniu Delegatura w Lesznie, karta ewidencyjna cmentarza, *Osieczna*, b. sygn.
34. Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Poznaniu Delegatura w Lesznie, karta ewidencyjna cmentarza, *Popowo Woneskie*, b. sygn.
35. Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Poznaniu Delegatura w Lesznie, karta ewidencyjna cmentarza, *Sulejewo*, b. sygn.

B) Opracowania

1. Białecki K., *Działania władz wobec cmentarzy ewangelickich w Wielkopolsce w latach 1945–1989*, [w]: *Ziemia skrywa kości. Zapomniane krajobrazy pamięci – cmentarze protestanckie w Wielkopolsce po 1945 roku*, pod red. J. Kołackiego, I. Skorzyńskiej, Poznań 2017.
2. Białkowski A., Wypych P., *Kamienie pamięci, Pamięć kamieni: Cmentarze ewangelickie województwa łódzkiego*, Łódź 2011.
3. Burak M., Okólska H., *Cmentarze dawnego Wrocławia*, Wrocław 2007.
4. Czwojdrak D., *Ewangelickie cmentarze i kaplice grobowe w Gminie Osieczna – stan zachowania*, „Zeszyty Osieckie” 2011, nr 19, s. 34–41.
5. Czwojdrak D., *Duchowni ewangelicy w Osiecznej w XVII–XX w.*, „Zeszyty Osieckie” 2013, nr 21, s. 25–31.
6. Dudziak N., *Osieczna – cmentarz miejski poewangelicki*, „Zeszyty Osieckie” 1998, nr 6, s. 29.
7. Fabiszak M., Brzezińska A.W., *Cmentarz. Park. Podwórko. Poznańskie przestrzenie pamięci*, Warszawa 2018.
8. Fijałkowski P., *Wiejskie cmentarze ewangelickie na południowo-zachodnim Mazowszu*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1992, r. 40, nr 2, s. 195–209.
9. Frankiewicz E., *Osieczna. Zarys historyczny*, maszynopis, Opole 1986.
10. Gendera A., *Dzieje zagospodarowania mienia poewangelickiego w Osiecznej po 1945 r.*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2019, nr 67(4), s. 507–522.
11. Gendera A., *Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde Storchnest pastora Alberta Taubego jako dzieło do poznania historii osieckiej gminy ewangelickiej*, „Rocznik Leszczyński” 2018, nr 18, s. 73–81.
12. Jędraś S., *Gmina Osieczna*, Leszno 2012.
13. Jędraś S., *Osieczna i jej dzieje*, Osieczna 2013.
14. Rydzewska R., *Zabytkowe cmentarze ewangelickie północnej Wielkopolski*, Poznań 2012.
15. Taube A., *Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde Storchnest*, Storchnest 1899.
16. Zawila M., *Dziedziczyenie przedwojennych cmentarzy na terenach postmigracyjnych Polski*, Kraków 2019.

C) Strony internetowe

1. <http://www.cmentarzeewangelickie-lodzkie.pl/> [dostęp: 20.05.2020]
2. <https://www.facebook.com/cmentarze.mazowska>, [dostęp: 20.05.2020]
3. <https://www.facebook.com/LapidariaZapomnianecmentarzewielkopolski/> [dostęp: 20.05.2020]

4. <https://www.facebook.com/RatujacPamiec/> [dostęp: 20.05.2020]
5. <http://www.osieczna.pl/> [dostęp: 01.06.2020]
6. Społeczny Opiekun Zabytków [Poznań] <https://www.facebook.com/ochronazabytkow/> [dostęp: 19.05.2020]
7. Stowarzyszenie Regionalna Grupa Historyczna „Schondorf” <http://www.schondorf.pl/> [dostęp: 19.05.2020]
8. Strona Społecznego Komitetu Renowacji Cmentarzy Olenderskich w Gminie Nekla, <http://oledry.nekla.pl/> [dostęp: 18.05.2020]

D) Wywiady

1. Juchniewicz Józef, 07.12.2018 r., rozmowę przeprowadził Adrian Gendera, Osieczna.
2. Nowak Barbara, 01.11.2018 r., rozmowę przeprowadził Adrian Gendera, Osieczna.
3. Nowak Lidia, 07.12.2018 r., rozmowę przeprowadził Adrian Gendera, Osieczna.

Adrian Gendera (ur. 1985) – absolwent teologii katolickiej (UAM) i historii (UWr), doktorant (historia) Uniwersytetu Wrocławskiego. Bada dzieje regionu leszczyńskiego (XIX-XX w.), zwłaszcza historię społeczną i losy wyznań chrześcijańskich. Autor artykułów naukowych i popularnych.